

МЕДЖЛІС КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ

Кримськотатарська тематика ніколи не залишалася поза увагою в українській публічній дискусії не тільки на регіональному, а й на загальнонаціональному рівні. Поважне місце у цьому дискурсі завжди відводилося Меджлісу. Але дискусія навколо цієї інституції була від самого початку настільки ідеологічно поляризована, що, в кожному разі, не можна було не відчувати виразного полемічного або, навпаки, апологетичного нахилу¹. Останнім часом відбулися деякі якісні зміни, які заслуговують на серйозну увагу. У політичному просторі Криму помітно активізувалася “опозиція”, яка оскаржує право Меджлісу представляти інтереси кримських татар². У ширшій публічній дискусії частіше лунають критичні закиди. Саме тоді, коли вони походять від “своїх”, ці закиди видаються провокативнішими, але подеколи є й, насправді, змістовними, оскільки походять від інформованих і по-справжньому зацікавлених людей. На особливу увагу заслуговують спроби дати оцінку Меджлісу як демократичній інституції. Кримськотатарські критики звертають увагу на його окремі політичні практики, зокрема ставлення до опонентів, кадрову політику, ресурсну базу, відносини із владою тощо. На те, як громадська думка оцінює представницькі органи, не міг не вплинути й процес соціального розшарування у кримськотатарській спільноті. Представники громадянського суспільства дедалі прискіпливіше дивляться на особливу роль підприємницького прошарку у кримськотатарській політиці. Частіше навіть від зацікавлених осіб, а надто від опонентів в оцінках поточного стану справ доводиться чути слово “криза”. Меджліс не залишається несвідомим цих процесів і намагається реагувати на них: у відповідь на критику була розгорнута глибока реформа виборчої системи Курултаю та Меджлісу, яка, за попередніми даними, дає позитивні результати. Реформа сприяє покращенню внутрішньої комунікації, збільшенню рівня довіри в кримськотатарському середовищі, але далеко не всі питання, що їх ставлять перед Меджлісом кримськотатарські співвітчизники, можна вирішити за рахунок більшої згуртованості спільноти.

Мета цієї роботи полягає в тому, щоб глибше проаналізувати зміст публічної дискусії щодо ролі(ей), яку відіграє Меджліс та інші представницькі органи в житті кримськотатарської спільноти та в ширшому українському суспільно-політичному контексті. Ми сподіваємося, що ця робота сприятиме кращому розумінню глибинної природи тих непростих інституційних трансформацій, які стоять за часто вживаним словосполученням “демократичні перетворення”. Ці перетворення розуміються як перехід суспільства, що сформувалося в умовах тоталітаризму, до стану розвиненої демократії, тобто такого соціального порядку і політичного устрою, який інституційно забезпечує рівні права меншин, а також право бути почутим і право самостійно вирішувати свою долю для кожного індивіда. Цей перехід у випадку України триває ніби вже понад двадцять років, цитовані ціннісні твердження є загальним місцем для численних міжнародних проєктів, здійснених у країні за цей час, але немає підстав вважати, що вони стали предметом переконання, ба навіть усвідомлення для критичної маси українських урядовців, політиків і лідерів громадської думки. Саме в такому суспільно-політичному контексті був створений і функціонує той суспільно-політичний інститут, який становить предмет нашого аналізу.

Дослідження базується на текстах глибинних інтерв'ю з громадськими активістами, політиками, членами кримськотатарських організацій різних типів та урядовцями, матеріалах трьох фокус-груп, проведених у місцях компактного проживання кримських татар³, а також аналізі матеріалів політичного дискурсу, представлених у засобах масової інформації.

1. Організаційні засади та політичні практики

Згідно з власним положенням, Міллі Меджліс є “вищим повноважним представницько-виконавчим органом кримськотатарського народу”, який формує “єдину виборну систему органів національного самоврядування кримськотатарського народу всіх рівнів і здійснює керівництво їхньою діяльністю”⁴. Положення обмежує цей статус вищого кримськотатарського органу періодом “між сесіями Курултаю”. Хоча в такий спосіб, подібно до керівних органів радянської доби, Меджліс схиляється перед вищим авторитетом більшого представницького органу, насправді саме Меджліс є центром прийняття рішень і управління усією системою представницьких органів, натомість основна функція Курултаю полягає у легітимзації політики Меджлісу⁵. Окрім теренів України, юрисдикція Меджлісу поширюється також на кримськотатарську діаспору в країнах колишнього СРСР, де він представлений “комітетами сприяння поверненню кримських татар до Криму” та повноважними представниками Меджлісу⁶.

На початковому етапі після створення (1991 рік) Меджліс виступає як організатор масових акцій протесту, переважно у вигляді самозахоплень першої хвили, які згодом були легалізовані і сформували основу системи розселення кримських татар. Насправді цей період активної боротьби щойно прибулих до Криму репатріантів почався раніше – з 1989 року. Тоді ще не існувало Меджлісу, але вже йшов процес пошуку оптимальних форм організації спільноти, першим етапом якого було створення Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР). Хоча остання формально не припинила існування й дотепер, її можна вважати організацією-попередником Меджлісу. На етапі початку масової репатріації група активістів національного руху на чолі з Мустафою Джемільовим завдяки своїм організаційним навичкам, рішучості й, нарешті, вдало обраній тактиці здобула лідерські позиції не лише на рівні національного руху як більш-менш структурованої спільноти політичних активістів, що виступали за збереження та розвиток кримськотатарської ідентичності й остаточне повернення на батьківщину, а й усієї етнічної спільноти або принаймні тієї її частини, що була охоплена процесом масового повернення. Організаційний формат, винайдений цією групою, який передбачав проведення загальнонаціональних зборів – Курултаю, – виявився вдалим засобом забезпечення інституціалізації лідерської групи в новій якості – загальнонаціональних лідерів шляхом їхнього всенародного обрання до складу новоствореного представницького органу – Міллі Меджлісу (національної ради). Це був засадничий період у діяльності Меджлісу, коли формувалися суспільні уявлення про місце та роль цього інституту, що діють і дотепер.

Для розуміння того, що собою являє Меджліс, важливо, що цей орган формується в рамках демократичної процедури виборів, до участі в яких мають рівний доступ усі представники кримськотатарської спільноти, що проживають в Україні. Також важливим є те, що він функціонує згідно з певним регламентом, який регулює всі ключові питання, що постають у діяльності будь-якої складної ієрархічної структури подібного типу, – внутрішню структуру, порядок проведення зборів і їхні повноваження, функції членів, цілі, ресурси тощо⁷.

Цікава група питань, що постають при аналізі тексту положення, пов'язана з ресурсами на підтримку діяльності організації. У розділі про фінанси Меджлісу, зокрема, сказано⁸:

Меджліс имеет обособленное имущество и денежные средства. Эти средства образуются из:

– пожертвованный от организаций, предприятий, учреждений, фондов и частных лиц;

– субсидий от международных и зарубежных (общественных, неправительственных и коммерческих) организаций и органов.

Отже, з одного боку, через систему виборів Меджліс пов'язаний із кожним дорослим членом кримськотатарської спільноти. У цьому відношенні він стає легітимним у такий саме спосіб, як будь-які органи представницької демократії, як-от, наприклад, уряд України. Той факт, що серед джерел фінансування Меджлісу фігурують субсидії від невизначених закордонних організацій, становить мішень для критики та підозр із боку опозиційних до Меджлісу груп, політичних опонентів, а також і пересічних громадян різного етнічного походження. Брак даних із приводу джерел, обсягів та призначення коштів призводить до поширення конспірологічних теорій та детективних історій. Тоді як опозиція здебільшого схиляється до конспірології, пересічні кримські татари готові більше вірити в байку про нібито отримані Меджлісом великі кошти для адресної допомоги кожній кримськотатарській родині, які розподілялися “серед своїх”.

Але важливішим є те, що зазначена схема фінансування Меджлісу робить його залежним від обмеженого числа спонсорів, закладає такий тип відносин між громадою та інститутом, покликаним представляти її інтереси, який виключає фінансовий вплив з боку виборця. Коли – як це імпліцитно впливає з наведеного тексту – лише заможні громадяни надають кошти на діяльність ключової для етнічної спільноти організації, це не може не призводити до закріплення серед менш забезпечених членів спільноти патерналістських настанов щодо Меджлісу. Іншими словами, положення про фінансування Меджлісу ділить кримськотатарський народ на дві нерівні категорії – платоспроможних спонсорів і бідних отримувачів публічних благ. Такий розподіл є типовим для пострадянської політичної культури. На уявленні про такий устрій суспільства, власне, й ґрунтується український політичний популізм, притаманний у різній мірі практично усім політичним проектам. Але, з іншої точки зору, незалежно від того, чи свідомо діяли засновники кримськотатарських представницьких органів, закладаючи саме таку схему мобілізації ресурсів, вони, безперечно, діяли під впливом обставин, які можна вважати об'єктивними, адже мобілізація ресурсів у будь-яких великих групах становить принципову проблему. Як стверджує – й доводить на великому емпіричному матеріалі – Мансур Олсон⁹, рядові члени великих груп не схильні робити внески у спільну справу за відсутності або примусу, або стимулів (особистої зацікавленості), навіть тоді, коли вони справді потребують певних публічних благ. У випадку з кримськими татарами як членами великої групи ситуація все ж таки не є зовсім чорно-білою, бо треба зважати на те, що рядові члени спільноти роблять чималі нефінансові внески у спільну справу у вигляді участі в різних видах громадської діяльності¹⁰.

Якщо охарактеризувати стисло, яким чином Меджліс бачить свої завдання, то вони вкладаються у такі теми¹¹: реалізація політичної програми, яка пропонує певне бачення майбутнього кримськотатарського народу; підтримка кримськотатарської ідентичності; репрезентація “на усіх рівнях як в Україні, так і за кордоном інтересів кримськотатарського народу” та соціальний захист.

Ключові пункти політичної програми, викладені в положенні, можна підсумувати таким чином:

- реалізація “права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території”;
- “визначення статусу Криму в складі України за національно-територіальним принципом” (що, по суті, є наслідком попередньої тези),
- “компенсація морального й матеріального збитку, завданого кримськотатарському народу в ході злочинної депортації 1944 року”¹².

Ця політична програма становить ідейне кредо Меджлісу, окреслює його політичну ідентичність як правонаступника кримськотатарського національного руху. У практичній площині діяльність Меджлісу, спрямована на реалізацію цієї політичної програми, складається з лобювання законів про статус кримськотатарського народу¹³.

Друга група питань включає “заходи з відродження мови, культури, релігії, системи національної освіти, звичаїв та традицій кримських татар”. Сам Меджліс організує найбільш масштабні та визначальні заходи в цій сфері, наприклад відзначення ключових дат в історії кримськотатарського народу та національних свят. Поточною діяльністю у таких сферах, як, наприклад, національна освіта та релігія, займається не Меджліс, а інші інститути¹⁴.

До рубрики “репрезентація... інтересів кримськотатарського народу” можна віднести більшу частину поточної діяльності Меджлісу. Репрезентація колективних інтересів такої великої спільноти є політичною функцією у чистому вигляді. Отже, аби зрозуміти, що собою являє Меджліс і яке місце він посідає наразі у суспільному житті, варто в першу чергу подивитися, які політичні практики застосовує Меджліс з метою реалізації інтересів, котрі він репрезентує.

Помітність є важливим ресурсом будь-якої масової організації. Ключовим засобом забезпечення помітності для Меджлісу поруч із медіа є присутність у публічному просторі шляхом проведення масових акцій різного типу та масштабу. У період, коли цього не відбувається, за словами досвідченого кримського чиновника, починає складатися враження, що “есть меджліс, а чем он занимается, никто толком не знает, его не видно и не слышно”¹⁵. Після першої, переважно переможної, і другої, меншого масштабу, хвиль “самоповернень” у 2006 році Меджліс долучився до підготовки третьої хвилі, але дещо втратив ініціативу, й наперед висунулася автономна від Меджлісу група Даніяла Аметова, що згодом оформилася як ГО “Авдет”, а пізніше “Себат”. У 1999 році було винайдено новий формат масової акції – вперше на центральному майдані Сімферополя було проведено політичний мітинг, присвячений 55-й річниці депортації 18 травня 1944 року. За свідченням кримських та київських чиновників, які працювали в той час у системі СМ АРК та органах, підпорядкованих Президенту України, подія справила на владу шоківий ефект. Відтоді мітинг перетворився на регулярну подію, до якої згодом додалися відновлені кримськотатарські традиційні свята – Хидирлез, Дервіза, релігійні свята Ураза-Байрам та Курбан-Байрам. З цього списку найбільш масовим святом другий рік поспіль залишається Хидирлез. Отже, присутність Меджлісу в публічному просторі згодом інституціоналізувалася й перетворилася на певний регулярний просторово-часовий цикл. Такі цикли є необхідним елементом у діяльності будь-яких масових рухів, вони сприяють посиленню згуртованості навколо програми руху, поновленню механізмів мобілізації, але найважливішою їхньою функцією є демонстрація потужності організації. Отже, від кількості присутніх та часової динаміки таких подій залежить сприйняття організації з боку її візаві – у випадку Меджлісу це місцева, регіональна й загальнонаціональна влада. Поруч із циклічними масовими подіями Меджліс подеколи поновлює свій звичний імідж, проводячи вуличні протестні акції. Серед останніх таких акцій можна назвати публічну обструкцію голови КПУ Петра Симоненка під час його виступу на центральній площі Сімферополя в контексті передвиборчої кампанії 2012 року. Також 26 листопада 2012 року Меджлісом та ГО “Авдет” було проведено акцію на підтримку земельних вимог під офіційною назвою “Збори учасників галявин протесту Алуштинського регіону”.

До нових політичних практик, які Меджліс засвоїв згодом, можна віднести дипломатичну діяльність. Хоча міжнародні контакти ОКНР мала й раніше, цілеспрямована діяльність із метою “репрезентації інтересів кримськотатарського народу” розгорнулася не раніше другої половини 1990-х років. За влучним спостереженням деяких опонентів, розгортаючи свою міжнародну діяльність, Меджліс, мабуть, надихався дисидентським досвідом Мустафи Джемільова¹⁶. До інших чинників можна віднести наявність активної кримськотатарської діаспори в Туреччині на фоні політики офіційної Анкари, яка опікується долею тюркомовних народів, увагу міжнародних організацій, насамперед таких, що переймаються проблемами меншин (Верховний комісар ОБСЄ у справах

національних меншин), а також правозахисні організації та політичні рухи антикомуністичної спрямованості в країнах Центральної та Східної Європи.

З метою мобілізації підтримки діаспор у травні 2009 року було проведено Всесвітній конгрес кримських татар, де було формально засновано міжнародну організацію з такою самою назвою, яку очолив Рефат Чубаров. Прикладом вдалої міжнародної кампанії Меджлісу можна вважати долучення до міжнародних зусиль з подолання тоталітарного минулого в Центральній та Східній Європі, в яких беруть участь європейські політичні сили та інститути (Рада Європи, Європейський парламент, уряди й парламенти Польщі, Чехії та Литви, а також окремі політичні лідери)¹⁷. Чинник міжнародної уваги до кримськотатарської справи, яким користується Меджліс, є важливим допоміжним інструментом тиску на регіональну, але в першу чергу на київську владу. За свідченням кримського посадовця, “международные контакты татар раздражают”¹⁸. Така реакція є особливо гострою на фоні постійних дипломатичних провалів самої кримської та київської влади.

Попри те що проблема соціального розшарування, яке відбувається в кримськотатарській спільноті, так само як і в цілому населенні України, не належить до кола публічно обговорюваних питань, оскільки надто дисонує з формально егалітарною риторикою лідерів національного руху, у своїй діяльності Меджліс має враховувати наявність усередині кримськотатарської спільноти принаймні двох активних підгруп – бізнес-спільноти та громадських організацій різного типу. І ті, й інші у різній мірі становлять ресурсну базу Меджлісу, а також є окремими середовищами, де формуються ті колективні потреби, які становлять суттєву частину того, що в положенні про Меджліс позначено як “інтереси кримськотатарського народу” і що Меджліс взяв на себе обов’язок репрезентувати “на всіх рівнях”.

Кримськотатарські громадські організації, окрім відверто опозиційних, функціонують як додатковий ресурс Меджлісу. За свідченням Айдера Ісмаїлова (правозахисна організація Аркадаш):

Кто-то рекомендует к нам обратиться, с меджлиса... там какой-то вопрос они не в состоянии решить – спихивают сюда. Если правовые вопросы, с судами там, идите сюда¹⁹.

Діяльність деяких громадських організацій, очолюваних членами Меджлісу, як-от Мааріфчі, напевно, важко навіть відокремити від відповідних служб Меджлісу.

Представники громадських організацій зазвичай не відмовляють у допомозі Меджлісу. Але таке делегування функцій (outsourcing) має певні обмеження, бо ґрунтується на суто моральних стимулах, а ресурси громадських організацій, у тому числі часові, є обмеженими. Крім того, співпраця є можливою лише за наявності спільного ідеологічного поля, і коли у цьому полі є розлами (як у випадку з Хізб-ут-Тахрір) або тріщини, то співпраця стає неможливою або неефективною. Але має місце й зворотна взаємодія, коли громадські організації користуються владними ресурсами Меджлісу. За твердженням провідного кримськотатарського експерта з питань розвитку “третього сектору”:

Большинство разумных общественных организаций, которые не имеют каких-то таких политических целей явных, то для этих общественных организаций сотрудничество с Меджлисом абсолютно нормальное дело. Потому что Меджлис, очевидно, реагирует на социальные проблемы. Не всегда эффективно, но тем не менее в большинстве случаев такое сотрудничество выгодно с Меджлисом в решении какой-то местной социальной проблемы. Оно усиливает политический нажим на местные власти²⁰.

Реалізація “інтересів кримськотатарського народу” потребує набагато більших ресурсів, аніж ті, що є в розпорядженні Меджлісу. Найважливіші ресурси, що їх потребує Меджліс, перебувають у розпорядженні інститутів держави. До цих ресурсів належать, наприклад, земля, якої й досі потребує значна частина кримськотатарської спільноти, адже внаслідок умовно успішного завершення першої хвилі “самоповернень” значна частина кримських татар опинилися в економічно депресивних районах АРК. Саме вони та ті, що не встигли повернутися до Криму в першій хвилі, намагаються й зараз

вирішити питання житла і добробуту своїх родин у той самий спосіб, що й їхні попередники початку 1990-х, – шляхом отримання земельної ділянки під забудову²¹.

Але в розпорядженні органів влади перебувають не лише матеріальні ресурси. Ще важливішим ресурсом, якого бракує Меджлісу в його прагненні реалізувати “інтереси кримськотатарського народу”, є сама влада, тобто здатність приймати і втілювати в життя дієві рішення. Парадоксальна ситуація, в якій опинився Меджліс, полягає в тому, що соціальна роль, яку він здобув, забезпечує його тим аспектом влади, який в англійській літературі називається *authority*, але навіть для збереження цього обмеженого владного потенціалу потрібний той важливий аспект влади, що називається *power*. Прагнення Меджлісу здобути цей ресурс недоречно пояснювати якимись особливими властивостями членів цієї структури, як подеколи роблять опоненти. Меджліс відчуває дефіцит владного ресурсу, так само як відчуває його кожна організація, що бере на себе будь-які суспільно значущі зобов'язання. Проблема України, як кожної посттоталітарної держави, полягає в надмірній концентрації влади ближче до гори ієрархії, замість децентралізації її й наближення центру прийняття рішень до місця, де це рішення має бути втілено. Саме внаслідок цього дефіциту влади й виникає одна з ключових проблем, що широко обговорюється в публічній дискусії, – неможливість розділити бізнес і політику. Спосіб, у який Меджліс намагається отримати цей важливий ресурс, полягає у спробі Меджлісу забезпечити певні посади в органах влади – створити своєрідну національну квоту у виконавчій гілці органів влади АРК. Інша тактика полягає в політичних союзах, які Меджліс укладає з парламентськими партіями на загальнонаціональному рівні. Вперше такий альянс Меджліс уклав з Народним рухом України. У 1998 році за списком НРУ Мустафа Джемільов став депутатом ВР України. Практику політичних союзів з національними партіями згодом почали наслідувати й опоненти Меджлісу. У 2010 році Міллі Фірка вступила в альянс з Українською селянською демократичною партією, а Себат – із Соціалістичною партією. Відносна вага та місце політичних партнерів кримськотатарських організацій на національному рівні корелює з їхньою вагою та місцем у кримському контексті. Отже, партнером Меджлісу зазвичай є найбільша опозиційна сила національного рівня, партнерами Міллі Фірка або інших споріднених брендів стають партії-карлики. На цьому тлі Себат із союзниками соціалістами, партією, що з 2006 року багато втратила, але має певну історію й потенціал повернення на політичну авансцену, демонструє більшу адекватність як учасник політичної гри порівняно з кримськотатарською “опозицією”.

Предметом домовленості між Меджлісом та політичними партіями є голоси кримськотатарських виборців, з одного боку, а з другого – місця в списку на виборах до регіонального та національного парламентів та посади у виконавчих органах АРК (наприклад, голів районних адміністрацій) у разі перемоги союзної політичної сили. З боку виконавчої влади просування кримськотатарських кандидатів на певні посади розглядається як можливість кооптувати частину національної еліти. Внаслідок такого збігу інтересів на місцевому рівні сформувалася група представників кримськотатарської еліти, які поєднують посади в меджлісах різного рівня з посадами в органах місцевого самоврядування та виконавчих органах²². Одним з наслідків такого сумісництва є досягнення певної комплементарності між місцевими меджлісами та місцевими органами влади. За свідченням Недіра Бекірова, з одного боку, чиновники дають Меджлісу певний “державний ресурс”, а з другого – вони додають і певні обмеження, адже “чиновник, який йде до Меджлісу, взагалі-то, залежить від волі держави”. Чинна влада намагається використовувати кримськотатарські місця в органах виконавчої влади як засіб впливу на Меджліс, аби переконати його не співпрацювати з політичною опозицією. Коли ПРУ не вдалося примусити Меджліс до політичної співпраці, кримські татари втратили декілька важливих керівних посад в АРК.

Уявлення про те, що етнічні групи мають бути пропорційно репрезентовані в керівних органах, не є винятковим надбанням кримськотатарського етнічного націоналізму²³.

Ця ідея є досить поширеною в українському та інших пострадянських суспільствах, хоча й реалізується по-різному в рамках конкурентних політичних програм та практик²⁴.

Як найактивніша соціальна група, кримськотатарський бізнес, так само як і Меджліс, відчуває дефіцит владного ресурсу, але, на відміну від громадських організацій, має більший власний потенціал. Отже, партнерство Меджлісу й кримськотатарського бізнесу є необхідністю, навіть є неминучим. Але на фоні того потужного образу спільної боротьби за повернення 1990-х років, що в ній усі кримські татари були рівними, взаємодія Меджлісу й бізнесу, присутність бізнесменів чи то на керівних посадах у структурах меджлісів різного рівня, чи на виборних посадах у місцевих радах та органах виконавчої влади як висуванців кримськотатарської громади, підтриманих Меджлісом, помітною частиною громадських активістів сприймається негативно. Для кримськотатарської опозиції, яка, з одного боку, претендує на пуританську вірність принципам національного руху, а з другого – залишається неймовірно залежною від радянських уявлень про суспільний устрій, така “соціально-зрадницька” співпраця стає одним із ключових пунктів критики Меджлісу.

Як вже зазначалося вище, економічна діяльність у сучасній Україні не може бути успішною без наявності певного політичного “даху”. Якщо для економічно активних представників більшості населення та деяких сталих діаспор на місцевому рівні характерна міграція від однієї переможної національної політичної сили до іншої, то у випадку кримськотатарського бізнесу ситуація є відмінною. Наявність Меджлісу, який може виступати лобістом інтересів “національного виробника”, в певній мірі пом’якшує ризики, пов’язані з необхідністю щоразу вбудовуватися в нову клієнт-патронську вертикаль. Етнічна солідарність, яку уособлює Меджліс, до певної міри спроможна захистити кримськотатарський бізнес і від хижацької конкуренції, поширеної на українському ринку. Як політичний спонсор і водночас бенефіціарій допомоги кримськотатарського бізнесу Меджліс має суттєву моральну перевагу порівняно з іншими політичними надбудовами, здатними надавати протекцію бізнесу, бо Меджліс – це спадкоємець національного руху, авторитет якого пов’язаний з найбільшими колективними цінностями спільноти. Отже, підтримувати ініціативи Меджлісу – це благородна патріотична справа. Але захист, який окремий бізнес може отримати від Меджлісу, не універсальний. Чи може, наприклад, Меджліс захистити від конкретних недружніх дій окремого державного органу, як-от санепідемстанції? Навряд. Радше йдеться про те, що Меджліс здатний задавати й підтримувати якісь більш загальні рамки відносин між бізнесом і офіційною владою та пов’язаними з нею конкурентами, захищаючи увесь кримськотатарський бізнес від відвертого “беспредела”. Бізнес, у свою чергу, не обмежується відносинами з Меджлісом і намагається використовувати інші ресурси. Наприклад, підвищені вимоги до безпеки бізнесу в Судацькому регіоні примушують його інвестувати більше у “спортивні” клуби. Останніми роками кримськотатарський бізнес почав більш серйозно ставитися до громадських організацій, розглядаючи їх як додатковий ресурс посилення свого суспільно-політичного впливу.

Таким чином, більшість політичних практик, які Меджліс застосовував з моменту свого заснування, можна схарактеризувати як засоби тиску та лобіювання колективних інтересів. Відповідно можна зробити висновок, що Меджліс у політичному просторі України функціонує переважно в режимі групи тиску (pressure group)²⁵. De facto визнання Меджлісу у вигляді Ради представників кримськотатарського народу в 1999 році свідчить про те, що саме в цій функції влада й сприймає Меджліс. При цьому варто зауважити, що до Ради представників членів Меджлісу було включено не в інституційній, а в персональній якості – за поіменним списком, у спосіб, подібний до ситуації початку перемовин робітничого активу з роботодавцем, коли роботодавець ще намагається не визнавати профспілку як інститут, як потенційно рівноправну сторону в угоді. Попри це, той факт, що станом на 2012 – поч. 2013 року Рада представників припинила функціонування після спроби влади увести в її склад осіб, не підтриманих Меджлісом,

доводить певну інституційну спроможність Меджлісу як групи тиску, яку влада виявилася нездатною підважити, але ж і офіційно визнати також.

Як свідчить матеріал фокус-груп, проведених у рамках цього дослідження, Меджліс як інститут, що представляє інтереси кримськотатарської спільноти, набув фактично безальтернативного статусу. Думка про те, що кримськотатарський народ потребує особливого представницького органу, стала предметом широкого суспільного консенсусу. Її поділяють, зрештою, навіть ті діячі, які вважають себе опозиційними до Меджлісу. Останні мають претензії до складу Меджлісу, способу, в який він формується та діє, але навряд чи вони наважилися б публічно підтримати популярну серед представників влади ідею про те, що кримські татари не повинні мати своїх демократично обраних представницьких органів. Меджліс став частиною групової ідентичності, його критикують *свої*, але закиди *інших* проти Меджлісу або його окремих лідерів сприймаються кримськотатарським загалом як випадки проти цілої спільноти.

Вістря власної кримськотатарської моралізаторської критики Меджлісу наразі спрямоване на окремих персон і відбиває невдоволення розбіжністю між ідеальним уявленням про роль представницького органу та реальною долею як Меджлісу, так і спільноти в цілому. Частково така критика відбиває невдоволення тим, що діяльність такого суспільно важливого інституту видається надто залежною від особистісного чинника. Насправді, суспільний інститут тим, власне, й відрізняється від групи однодумців, бодай навіть громадських лідерів, що продовжує ефективно функціонувати за будь-яких змін персонального складу. Зрозуміло, що Меджліс ще не став таким інститутом, хоч би які високі вимоги не висували до нього кримськотатарські співвітчизники. Причина має структурний характер. Хоча Меджліс проголошує себе представницьким органом і саме завдяки цьому, внаслідок демократичної виборчої процедури набуває легітимності й того суспільного авторитету, яким він володіє, він, з одного боку, ще залишається нащадком національного руху, його лідерською групою, а з другого – назовні функціонує як група тиску, або лобістська структура. Як демократичний орган самоврядування Меджліс мав би демонструвати певний рівень відкритості та змінності у керівництві, але висока ротація кадрів не є можливою в умовах суспільного руху і надто обмежує ефективність груп тиску. Успішність останніх, як правило, демонструє залежність від наявності потужного сталого ядра, ба більше – впізнаного харизматичного лідера. Тут можна навести багато загальновідомих історичних прикладів: від Джона Луелліна Льюїса, який очолював Об'єднаних гірників Америки (ОСГ) з 1920-го по 1960 рік, до провідних борців за національні права та демократію Нельсона Манделі, Ясера Арафата та Аун Сан Су Чжи, які провели на лідерських позиціях у відповідних рухах значну частину свого зрілого життя.

Оцінка суспільної ролі Меджлісу не може вважатися повною без оцінки людських ресурсів, які забезпечують його діяльність. Декілька тисяч осіб беруть участь у роботі меджлісів різного рівня²⁶. Публічні посади, за Мансуром Олсоном, являють собою неколективні блага або своєрідні призи (*noncollective benefits*), змагання за які є важливим стимулом, який забезпечує життєздатність організацій²⁷. Що означає бути частиною Меджлісу? Виконувати певні суспільно важливі функції, залежно від рівня посади отримати певний визнаний у суспільстві соціальний статус. Помітність, яка набувається разом зі статусом, пов'язана також із певними реальними або уявними соціальними санкціями та обмеженнями. По-перше, особа, яка займає публічну посаду, стає предметом пильної уваги співвітчизників, по-друге, суспільство за межами власної етнічної громади подеколи застосовує негативні санкції до тих, хто обіймає посаду в Меджлісі²⁸. Але досить великий відсоток членів кримськотатарської спільноти готові змагатися за посади в Меджлісі, за місце делегатів Курултаю. Ще більший відсоток вважають своїм громадським обов'язком взяти участь у процедурі обрання цих посадовців. Критики Меджлісу в уряді і поза урядом, як правило, не зважають на ці прямі свідчення потужності цієї організації, на те, що фактично вона структурує національну еліту, а відтак і цілу спільноту кримських татар.

2. Меджліс у дзеркалі громадської думки

Часи, коли майже усі члени кримськотатарської спільноти брали участь у протестних акціях, були періодом найбільших суспільних інвестицій у програму національного руху, а отже, в новостворений Меджліс. То був етап, коли особиста участь у протесті важила більше, аніж матеріальні внески. Саме тому тоді краще працював зворотний зв'язок між громадою та її лідерами. Відчуття групової солідарності досягло високого рівня: усі намагалися допомагати одне одному в будівництві житла й вирішенні багатьох проблем, пов'язаних з облаштуванням на новому місці. У колективній пам'яті цей період позначився як точка відліку у відносинах між спільнотою та її лідерами, своєрідна *золота доба* Меджлісу. Оцінюючи Меджліс у його поточному стані, люди, як правило, повертаються саме до цього періоду. Пор.:

Раньше Меджлис был более активен, народ с его помощью возвращал землю...²⁹

Асоціативний зв'язок між Меджлісом та процесом засвоєння землі³⁰ (першою хвилею самозахоплень), за даними проведених фокус-груп, є помітним. Але з Меджлісом у колективній пам'яті пов'язуються й інші колективні здобутки. Пор.:

Благодаря Меджлису у нас есть университет [ідеться про Кримський інженерно-педагогічний університет. – *О. Б.*], есть газеты, есть телевидение. Вообще то, что нас стали признавать как народ и прописывать в Крыму, это сделал Меджлис³¹.

Благодаря Меджлису мы смогли вернуться из депортации. Сейчас он нужен для сохранения идентичности³².

Проте підсумки цього періоду в колективній пам'яті не завжди видаються однозначними. Твердження про досягнення в матеріалах фокус-груп часто виступають як фон для висловлення невдоволення. Пор.:

Меджлис возглавил национальное движение еще тогда, и нас здесь никто с объятиями не встречал. Люди получили землю, участки. Пусть с большим трудом, но люди утвердились у себя на родине. Мы этим счастливы. Но мы не смогли добиться политической реабилитации, не смогли добиться восстановления нашей топонимики. И, наверное, Меджлис не достаточно остро ставил эти вопросы перед государственной машиной. Остается проблема языка, мы теряем свой язык³³.

Подібні оцінки можуть мати виразне емоційне забарвлення:

Уже 20 лет мы не можем добиться восстановления своих прав. У нас многие старики так и ушли не дождавшись реабилитации, с клеймом преступника. Нам это очень обидно.

Асоціативний ряд “Меджліс – влада – закон про реабілітацію – державність – матеріальна компенсація”, такий самий, що ми знаходимо й у положенні про Меджліс, існує і в громадській свідомості. Пор.:

Раньше Меджлис шел в блоке с “Нашей Украиной”, все питали надежды на Ющенко, что будет принят закон о реабилитации народа и государственности в том виде, в каком она существовала, как следствие – реабилитация и возврат имущества. Все это не сделано.

Тема влади неодмінно фігурує як фон в оцінках Меджлісу, але, як у наведеному фрагменті, позитивні очікування пов'язані хіба що з конкретними особистостями політиків. У цілому влада та її роль оцінюються вкрай негативно. З одного боку, влада розглядається як необхідний елемент у здійсненні політичної програми Меджлісу, що очікується у вигляді прийняття певних законів. Водночас характерним є сприйняття влади як перешкоди, деперсоніфікованого механічного пристрою, який стоїть на заваді людським зусиллям. Пор.:

Сейчас правильно упрекают Меджлис, что эта бескомпромисность ушла, они стали более податливыми. Но трудно сломать эту машину.

Особиста комунікація з владою оцінюється учасниками фокус-груп як переважно нерезультативна: “власть обращена не для человека, а против человека”, “к чиновникам обращаться бесполезно; не знаю, кому они помогают, может, друг другу”. Наслідком комунікації з посадовцями часто є враження, що влада навмисно дискримінує кримських татар. Одна з учасниць фокус-групи детально повідомляє про корупцію і дискри-

мінацію кримських татар у правоохоронних органах, де працював її син. За її словами, сина звільнено за сфальшованим звинуваченням у хабарництві. За словами іншого учасника, “дискримінація по національному признаку ощутима на всех уровнях... У нас коммунальные тарифы намного превышают общегородской уровень”. Дещо відмінною є оцінка влади з боку більш активних прошарків, які за природою своєї діяльності частіше спілкуються з чиновниками. Так, приватний підприємець зазначає, що регулярно звертається до владних органів і без перешкод отримує потрібні дозволи³⁴.

Громадська думка стикається з певними труднощами, намагаючись оцінити діяльність Меджлісу в рамках реалізації його політичної програми:

В течение последних 20 лет перед Меджлисом была поставлена задача, чтобы власти обратили внимание на наши права. Меджлис этим, конечно, занимался, но в какой форме – мне не всегда было понятно. И до сих пор вопрос этот открыт.

Деякі члени спільноти у відповідях про свої відносини з Меджлісом позірно відстороняються від політичної програми національного руху. Пор.:

Я абсолютно политически индифферентна. Могу сказать только за родителей. Они участвовали в земельном вопросе³⁵.

Але таких, що заперечують здійсненність візії національного руху, можна зустріти небагато. Характерно, що у нашому матеріалі такі думки ми змогли почути тільки від представника Хізб ут-Тахрір:

...Сегодня говорят об автономии, мы в этот процесс не верим. Потому что это не реально. Говорит о том, что на сегодняшний день в Крыму создадут крымскотатарскую автономию, этого не будет!³⁶

Альтернативу політичній програмі національного руху Хізб ут-Тахрір бачить в ісламі³⁷. Ось характерна аргументація, що її наводить Амзасв на підтвердження цієї тези:

Автономия сегодня ограничена теми вехами, которые устанавливаются центром – Киевом. Поэтому татарская автономия будет таким же образом происходит, а ислам нельзя частично претворить.

За Гірцом³⁸, релігійний ритуал становить для його учасників не лише модель, яка зображує реальність (the model of reality), а й модель для створення реальності (the model for reality). Настрої та мотивації, індуковані релігією, видаються для вірних настільки потужними, що лише вони можуть вважатися осмисленою версією того, яким є стан речей “насправді”. Тому, коли люди переходять зі світу релігійного ритуалу у світ повсякденного життя, для них міняється саме останній, а не навпаки. Отже, в хаотичному й ненадійному пострадянському соціальному світі, де був зруйнований попередній соціальний порядок і триває напружена боротьба за створення нового, релігія не лише надає людині модель пояснення середовища її життя з погляду вічних і незмінних цінностей, а й почасти ілюзорну, а почасти й реальну, у викладеному вище Гірцовому сенсі (в рамках the model for), можливість осмисленої, моральної і корисної дії в цьому світі. Причому в політичній сфері це відкриває можливість діяти автономно від або навіть попри ті владні відносини, що домінують у суспільстві і можуть видаватися несправедливими. Отже, в політичному сенсі попит на релігію в пострадянському суспільстві може бути зумовлений, зокрема, й тим, що він дає індивіду і громаді ілюзорну можливість участі у вирішенні власної долі в суспільстві, яке обмежує можливість політичної участі. У певному сенсі можна сказати, що релігія в пострадянських суспільствах є заміником або альтернативним способом забезпечення демократичного розвитку. Свідченням центральності саме політики для розуміння ролі релігії в пострадянських суспільствах можна вважати найбільше поширення двох протилежних форм релігійності, які обидві дають в індивідуальному вимірі відповідь на питання політичного вибору – ескапістської та надмірно політизованої (політичний іслам, політичне православ'я).

Між націоналістичним міфом і релігійним можна скласти певну пропорцію. Якщо вважати обидва міфи формою репрезентації базових потреб індивіда або громади³⁹, то

обидва відбивають їх вельми опосередковано. Обидва пропонують утопічну картину остаточного щастя, але оскільки перший претендує на більший реалізм, то й розмір омріяного щастя є позірною меншим, не таким всеосяжним і час, відведений на очікувану реалізацію утопії, є обмеженим. Натомість релігія, навіть якщо йдеться про її політизовану версію, яку, власне, й репрезентують Хізб ут-Тахрір та переможні нині в арабському світі Брати-Мусульмани, пропонує усю повноту щастя, але й час реалізації її в рамках релігійної картини світу є, по суті, безмежним. Час релігії – вічність, представники політичного ісламу можуть скільки завгодно списувати власні невдачі на нібито недостатню релігійність суспільства, тоді як політики-націоналісти не можуть розраховувати на довготерпіння громадськості, яка завжди може спитати: а що, власне, ти зробив для нас?

В оцінках Меджлісу як надавача соціального захисту, нерезультативні звернення до органів влади контрастують з досвідом комунікації з Меджлісом і Рескомнацом. Пор.:

Сколько я знаю людей, никогда они оттуда [від органів влади. – О. Б.] не получили поддержки, даже моральной. Куда мы еще обращались, это в Меджлис и Рескомнац. Кому-то они на стройку помогают, кому-то на обучение. Когда в Евпатории наших людей из подвала на улицу выбросили, Меджлис помог.

При цьому оцінки Меджлісу як надавача соціального захисту демонструють залежність від особистого досвіду. Пор.:

Однажды моя мама обращалась в Меджлис за материальной помощью, ей отказали. После этого не обращалась.

Оцінка Меджлісу людьми старшого віку є позитивнішою. Старшими частіше згадуються конкретні випадки отримання та надання допомоги, а також власної участі в протестних акціях, організованих Меджлісом. Серед молодих людей частіше зустрічається нейтральна оцінка, однак позитивне ставлення переважає в усіх вікових категоріях.

Важливо відзначити, що питання про Меджліс на фокус-групах викликає явну захисну реакцію⁴⁰. Учасники усіх трьох фокус-груп, вочевидь, добре свідомі того, що Меджліс є постійним предметом закидів з боку опонентів і представників влади. Захисні реакції є свідченням того, що подібні закиди прочитуються ними як агресія проти цілої етнічної спільноти.

Уявлення про те, що політичне представництво є необхідною умовою збереження національної ідентичності, на підставі матеріалу фокус-груп можна вважати предметом широкого суспільного консенсусу. Ось характерне формулювання: “Любому народу нужен представительный орган”.

Громадська думка добре розуміє відмінність інституту від групи людей⁴¹. Пор.:

Представительный орган нужен, потому что нас 300 тысяч. Но соглашусь, что нужно поменять людей. Я много обращался, там часто слышал, что пусть твое мнение останется при тебе, а мы сделаем, как сами захотим.

Важливою є оцінка Меджлісу у вимірі людської безпеки (human security). На фоні позірної неадекватності представництва кримських татар в органах влади, в першу чергу в силових відомствах, Меджліс розглядається як чинник безпеки спільноти. Пор.:

Он [Меджлис] народу необходим, потому что у нас нет представительства во власти. Если выборы, мы как меньшинство без Меджлиса ничего не наберем. До сих пор ни в МВД, ни в Службу безопасности крымских татар не берут.

Спільним для практично усіх опитуваних є відчуття того, що політична програма, реалізацію якої поклав на себе Меджліс, залишається важливою, але принципово нереалізованою. Проте треба відзначити, що оцінка Меджлісу або політичної програми національного руху в процитованих твердженнях невідокремлювана від оцінки стану кримськотатарської спільноти в цілому. Інакше кажучи, такі оцінки є індикатором стану самої етнічної спільноти. Отже, перш ніж радіти, коли подібні оцінки є негативними, як це часто надто відверто роблять представники влади, варто було б замислитися.

3. Організована спільнота і влада: від протистояння до діалогу, від діалогу до змагання

За свідченням деяких провідних кримськотатарських активістів, а також кримських чиновників, до 1993 року кримські татари взагалі не прагнули встановити пряму комунікацію з владою. Кримська влада також не була налаштована на діалог. Ідеологічним вираженням цього взаємного несприйняття стала прийнята на першій сесії другого Курултаю в червні 1991 року, за два місяці до ГКЧП, Декларація про національний суверенітет кримських татар.

З перебігу тогочасних подій цілком очевидно, що в тій ситуації напередодні й щойно після розпаду СРСР незвичкі до масових протестів чиновники робили ставку на те, що їхня безкомпромісна відмова від будь-яких прямих поступок буде успішною. Окрім цієї жорсткої тактики, у відповідь на протести влада намагалася створити собі простір для маневру шляхом мобілізації альтернативної до ОКНР і Меджлісу керованої еліти, рекрутованої з лав старої кримськотатарської номенклатури радянського штабу та активістів національного руху, які вже раніше пішли на кооперацію з радянською владою⁴². Протести лише зростали, число щойно прибулих репатріантів збільшувалося і поповнювало лави протестувальників. Три роки пішло на те, щоб чиновники зрозуміли, що діяти за старою схемою в нових умовах більше не можна і треба шукати нові інструменти, які б відповідали вимогам часу, для налагодження комунікації з організованою кримськотатарською спільнотою. В обставинах, які більше нагадували воєнні дії, почався діалог між лідерами Меджлісу і владою АРК. Частина чиновників дивилися на прихильників діалогу в уряді Криму як на зрадників, – за твердженням одного з активних учасників перемовин, йому казали “как ты мог татарам продаться”⁴³. Мотивація влади полягала в тому, щоб “прибрати протестувальників з вулиці”. Шляхом переговорів було знайдено необхідне рішення у вигляді введення нового для регіонального парламенту інституту національної квоти. Як і в інших подібних випадках, коли влада йшла на поступки кримським татарам, формально квота подавалася не як кримськотатарська, а як квота для представників “депортованих народів”⁴⁴. Попри ці символічні обмеження, надання квоти на той час дорівнювало фактичному визнанню Меджлісу і стало початком діалогу між організованою кримськотатарською спільнотою і кримською владою⁴⁵. Під час місцевих виборів у березні 1994 року було створено багатомандатний національний округ, і 14 місць у ВР АРК отримали кримські татари, 4 місця – представники інших національностей, що також постраждали від депортації 1944 року. У виборах перемогу здобули представники Меджлісу, представники основного опонента Меджлісу на той час – НРКТ – програли вибори.

Один із провідних кримськотатарських діячів описав події того часу таким чином:

До 1993 года у нас, действительно, даже попыток не было [встановити комунікацію з владою. – О. Б.], и потом это был период активного возвращения. Нам было не до коммуникаций, а потом, видимо, появилась потребность в этих коммуникациях с властью. Но не просто кто-то придумал, позвал нас и сказал: вот вам квоты. Ничего подобного. Там чего только не происходило, дороги перекрывали, железные дороги перекрывали. Вокзал захватывали, раздолбали Верховную Раду, ни одного стекла не оставили. Много событий происходило, прежде чем они собрались и приняли решение. Были попытки, они несколько раз собирали внеочередную сессию... то есть консультации потребовались. Очень активный период был тогда, серьезный всплеск. Мы получили 14 мест, и, получив эти 14 мест, появилась возможность для заключения тех или иных договоренностей, у нас была своя фракция. Причем из 100 мест 14, это на тот период было очень много, столько у нас никогда больше не было.

Національна квота у кримському парламенті діяла до 1998 року і була скасована внаслідок зміни законодавства.

У 1995 році влада вперше поставила питання про офіційне визнання Меджлісу. До Постанови КМУ № 636 від 11 серпня 1995 року було включено положення про створення робочої групи з метою “законодавчого визначення статусу Меджлісу кримськотатарського народу та його входження в політико-правове поле України”. Постанова

№ 636 приймалася у відповідь на чергове загострення ситуації в Криму внаслідок зіткнень у Щебетівці, Судаку та Феодосії⁴⁶. Робоча група насправді була сформована. Важливо, що в складі робочої групи вперше офіційно зібралися разом чиновники та представники Меджлісу⁴⁷, але “введення в правове поле” Меджлісу так і не сталося. Напрацювання робочої групи стали основою для створення інституту Ради представників при Президенті України у 1999 році, яке відбулося знову ж таки в контексті чергового напруження. На 18 травня 1999 року припала сорок п’ята річниця депортації, і тоді вперше цю дату було відзначено у вигляді загальнокримського пішого маршу і великого мітингу на центральній площі Сімферополя. Видовище масової мобілізації такого масштабу, на той час безпрецедентне в історії незалежної України, справило шокове враження на владу⁴⁸. Рада представників збиралася у середньому два рази на рік у період другого терміну президента Л. Кучми. За наступного президента, В. Ющенка, вона зібралася один раз у Бахчисараї і фактично припинила діяльність. У 2010 році, одразу після обрання нового президента, В. Януковича, Адміністрація Президента спробувала перепризначити склад Ради представників, яка до цього часу складалася винятково з представників Меджлісу. Цей крок призвів до *de facto* припинення функціонування Ради, оскільки в такому вигляді вона не могла більше виконувати свою ключову функцію – засобу офіційної комунікації, інструменту досягнення домовленостей і вироблення взаємоприйнятних рішень між формально невизнаним Меджлісом і владою.

Картина інституційного компонента взаємодії між організованою кримськотатарською спільнотою і владою буде неповною, якщо не враховувати спеціальні відомства, створені самою владою. До цих інститутів треба віднести підрозділи Державного комітету у справах національностей та міграції і Республіканський комітет у справах національностей (Рескомнац) та їхніх інституційних попередників⁴⁹. Ці органи відігравали подвійну роль у комунікації між Меджлісом і владою. З одного боку, вони від початку використовувалися для працевлаштування кооптованої частини кримськотатарської еліти або для створення альтернативи лідерам Меджлісу. Тут достатньо згадати призначення Юрія Османова на посаду голови комітету у справах депортованих при Кримському виконкомі та висування колишнього голови Рескомнацу Едіпа Гафарова на чолі Кримськотатарського блоку до Верховної Ради Криму у 2006 році. Але вплив Меджлісу на політику обох органів завжди відчувався, в період президентства Л. Кучми та В. Ющенка посади керівників або заступників керівників цих установ узгоджувалися з Меджлісом. У 2012 році кримська влада повернулася до політики просування кооптованих владою кандидатів на ключові посади й чистки представників або висуванців Меджлісу⁵⁰.

При всіх проблемах у відносинах між владою та Меджлісом кримськотатарська громадськість і сам Меджліс відчують потребу в цих державних структурах. Так, Сафуре Коджаметова вважає, що зміна статусу Держкомнацу, який у 2010 році став підрозділом Міністерства культури, насправді означає його закриття. На її думку, “Держкомнац нужен не только крымским татарам, он нужен для решения национальных вопросов самой Украине... вот сейчас после закрытия Держкомнаца многие вопросы никто не будет решать”. Прикладом успішної кооперації з Держкомнацом було вирішення питання ремонту трьох кримськотатарських шкіл. Держкомнац і Рескомнац фактично стали своєрідним “єдиним вікном” для вирішення багатьох поточних проблем кримськотатарської спільноти. Попит на “єдині вікна” відчують різні групи інтересів, об’єднані не тільки на основі спільної етнокультурної ідентичності. Так само відчують його представники малого та середнього бізнесу. Отже, цей попит на уніфікований державний інститут можна вважати не тільки оцінкою певного стану кримськотатарського питання, ставлення до нього держави, а й оцінкою стану самої держави.

За свідченням Недіра Бекірова⁵¹, у 1998–99 роках чиновники інколи навіть могли не знати, як правильно вимовити слово “Меджліс”, від них, наприклад, можна було почути “я никакого мЕджлиса не знаю”⁵². З 2000-х років починається *de facto* визнання

Меджлісу. За словами Бекірова, “мы действительно этого добились – к нам стали прислушиваться”. Статус депутатів Курултаю, членів Меджлісу визнається чиновниками, насамперед кримськотатарськими. Останні виконують роль сполучної ланки між владою та Меджлісом. На місцевому рівні Меджліс функціонує як механізм посилення громадської участі, але цей потенціал має певні обмеження. На думку досвідчених громадських активістів, такий вплив є ефективним у вирішенні питань, які не мають “політичного” забарвлення, як-от недобудовані об’єкти інфраструктури, відсутність транспорту для перевезення дітей до школи тощо⁵³.

Натомість державні органи уникають змістовної комунікації щодо ініціатив, які мають хоч би якийсь політичний сенс. Айдер Аджимамбетов (Яшлар шурази) так описав реакцію влади на ініціативу присвоєння імені Ахметхана Султана Сімферопольському аеропорту:

Чего бы мы ни делали, что касается нашего обращения к власти, [с их стороны] всегда какие-то неаргументированные отписки.

Один із провідних кримськотатарських діячів охарактеризував спосіб, у який відбувається комунікація між Меджлісом та владою, таким чином:

– Эти коммуникации осуществляются только на основании договоренностей, не на основании понимания. Сумели достичь договоренности – получили, не сумели – не получили.

В. А от чего зависит умение?

– От наших возможностей: если можешь создать проблему, считай, можешь на что-то претендовать, не сможешь – не будут и разговаривать.

Цей фрагмент доволі точно зображує комунікативну ситуацію, яка має місце між організованою кримськотатарською спільнотою та владою, яку навряд чи можна назвати повноцінним діалогом. Радше йдеться про застарілий латентний конфлікт, коли кожна зі сторін намагається втриматися на своїй позиції, вважає її за остаточну істину, вимірює ретельно кожну тактичну поступку, бо розглядає її не як крок до остаточного примирення й компромісу, а як ризик втрати переваги або потенційну моральну шкоду. Кримські татари вірять у те, що їхня позиція є зрозумілою, вони розраховують на те, що представники влади мають їх саме розуміти. Той факт, що принципової зміни у позиції влади щодо кримських татар протягом тривалого часу не відбувалося, інтерпретується не як проблема розуміння, а як проблема волі⁵⁴, в тому числі злої волі, яка діє внаслідок того, що не ті люди стоять біля керма держави. Звідси розрахунок на те, що до влади у державі мають прийти союзники, тобто люди, налаштовані позитивно до кримських татар⁵⁵.

Цікаво у світли таких настанов оцінити враження кримськотатарських активістів від комунікації з постаттю, яка, здавалося б, повністю відповідала уявленням про подібного *союзника*:

Да, мы все очень ожидали этой встречи. И ожидали от нового Президента Украины решения наших проблем – определения статуса языка, статуса депортированных, развития национального образования, наделения репатриантов землей, решения проблемы топонимики, реформ крымской автономии. К сожалению, Виктор Ющенко явился в Бахчисарай с фотоаппаратом на груди, как турист. Он осмотрел дворец, фотографировал разных бабочек на цветках, пока члены меджлиса в костюмах и галстуках изнывали от жары. И только после того, как Президент удовлетворил свое любопытство, насладился фотографическим искусством, он обратил внимание и на членов Совета представителей. Это, кажется, вызвало у него легкую досаду. Президент предложил меджлису отменить декларацию о национальном суверенитете крымскотатарского народа, принятую в 1991 году. Мы поняли, что новый Президент просто неглубоко знает наши проблемы. И больше с Советом представителей он не встречался...⁵⁶

Проблема, яка поки що не стала предметом серйозного обговорення у кримськотатарському середовищі (як навколо Меджлісу, так і в опозиційних до нього групах), полягає в тому, що позиції сторін у комунікації між організованою кримськотатарською спільнотою та владою, можливо, взагалі формулюються в несумісних термінах неза-

лежно від того, хто саме або яка саме політична сила наразі опинилася біля керма держави. У рамках уявлень, коли ефективність комунікації оцінюється залежно від статусу протилежної сторони, комунікативний провал можна списати на те, що країною керує *не та* політична сила або, зрештою, після провалу комунікації з Ющенком, що сама країна *не та*. Остання лінія аргументації наразі переважно представлена в дискурсі кримськотатарської опозиції.

Предметом реальної комунікації між Меджлісом та владою є розподіл матеріальних та символічних ресурсів різного роду, таких як земля, бюджетні кошти, публічні блага, нарешті, самі владні ресурси. Претензії на останні можуть формулюватися доволі абстрактно – в термінах національної державності, суверенітету або більш зрозумілих для чинної влади термінах конкретних посад та повноважень. Усі ці матеріальні та нематеріальні ресурси також цікавлять і саму владу та її національну і регіональну еліту, інтереси якої вона репрезентує. З погляду влади змагання за ресурси розглядаються як гра з нульовою сумою. Ставлення влади до кримськотатарської спільноти в її основних рисах визначається тим, що остання становить поки що унікальний приклад громади з чіткими уявленнями про свої колективні права, та ще й організованої і репрезентованої на пряму і в доволі ефективний спосіб. За цих обставин отримати що-небудь від влади може лише потужний гравець. Головним джерелом потуги Меджлісу є й залишається його мобілізаційний протестний потенціал – а отже, вміння “створити проблему”. У цьому відношенні Меджліс також функціонує як типова група тиску⁵⁷.

Існують також і інші чинники, які змушують владу рахуватися з Меджлісом. Найбільшої політичної ваги Меджліс здатний набути під час виборів, у тій мірі, в якій він впливає на кримськотатарського виборця. У деяких районах АРК, таких як Бахчисарай, авторитет Меджлісу є визнаним і політичні партії фактично не ведуть боротьби за голоси кримськотатарських виборців. У тих випадках, коли місцевий меджліс втрачає вплив на вибори, він також ризикує втратити авторитет в очах місцевої влади. У багатьох районах місцева влада намагається створювати свій, відмінний від місцевого меджлісу, кримськотатарський актив, який дістав жартівливу назву серед співвітчизників – “хороші татари”. За твердженням одного досвідченого державного службовця, позірна “перемога” над Меджлісом розглядається як особлива чеснота серед місцевого чиновництва. Ось характерна позиція:

...У меня меджлис никакой роли не играет, я с ним давно справился, у меня есть свои люди [йдеться про тих-таки “хороших татар”. – О. Б.], с которыми я строю отношения⁵⁸.

“Хороших татар” влада намагається рекрутувати з найбільш економічно та соціально активних членів місцевої громади. Ця схема відносин відкриває для кримських татар той спосіб “інтеграції”, яким користуються представники інших міноритарних груп, котрі вбудовуються у ширші клієнт-патронські мережі. Меджліс є механізмом, який дозволяє економічно та соціально активним членам кримськотатарської спільноти тією чи іншою мірою зберегти автономію від тиску подібних мереж і захищає їх або пом’якшує дію на них різноманітних санкцій, жертвами яких кожний бізнес в Україні може стати в разі раптової зміни політичного контексту. Спроможність Меджлісу мобілізувати або інтегрувати локальну кримськотатарську еліту, яка охоплює місцевих підприємців та професіоналів, – це мінливий, але дуже важливий аспект реальної потуги Меджлісу, який важко оцінити у кількісних термінах. Можна завважити, що місцева влада й досі налаштована на ерозію авторитету Меджлісу на місцях і намагається сприяти їй. Два конкурентні дискурси є відображенням цього змагання в публічній сфері – з одного боку, це потужна дискусія, представлена, зокрема, у кримських медіа, про нібито падіння “популярності” або “підтримки” Меджлісу, а з другого – дискурс про національну єдність. Обидва дискурси мають присмак того, що англійською прийнято називати *self-fulfilling prophecy* (самовиконване пророцтво)⁵⁹.

Той спосіб, у який розвиваються відносини між Меджлісом та інститутами української держави, демонструє наявні можливості та обмеження для втілення принципів

демократії в рамках поточної суспільно-політичної ситуації в Україні. Варто зазначити, що громадська участь обмежується не лише тими настановами, якими визначається поведінка державних службовців, або залежністю від попередньої історії владних інститутів (path dependence). Важливо, що обмеження також впливають із розуміння природи владних відносин, які панують у суспільстві в цілому, в тому числі в його найбільш соціально та політично активних групах. Найкращим вирішенням проблеми дефіциту влади у рамках цих уявлень є зайняти крісло чиновника самому. Впливове й автономне від формальних інститутів держави громадянське суспільство залишається нездійсненою мрією. В умовах унікальної суспільної ситуації, що склалася в процесі масового повернення кримських татар, а також внаслідок тактичної спритності активістів національного руху, і в першу чергу їхнього сміливого та своєчасного рішення створити демократичні представницькі органи, кримські татари залишаються чи не єдиною в Україні спільнотою, що має власні механізми впливу на інститути держави та лобювання спільних інтересів. У той унікальний момент, коли щойно створений Меджліс став рупором та інструментом масової репатріації, громада відчувала, що важливі рішення приймаються тут і зараз, і рівень участі, мабуть, був найвищий у пострадянській історії України. Держава й надалі продовжувала демонструвати неготовність сприймати автономне від себе громадянське суспільство як партнера і вважати соціально апатію нормою суспільної поведінки, а кооптацію або залякування лідерів – найкращими методами зняття соціального напруження⁶⁰. Унаслідок взаємодії з державою та власних спроб вирішити проблему дефіциту влади Меджліс “пішов з вулиці” й почав повільно бюрократизуватися. Можна сказати, що держава потягнула його за собою і поділилася з ним частиною своїх істотних вад.

¹ Для опонентів кожна згадка про Меджліс – це черговий привід для повторення мантри про “незаконний меджліс” або твердження про те, що він нібито втрачає підтримку. Докладніше про тему Меджлісу в російському націоналістичному дискурсі в Криму див.: Олександр Богомолов, Ігор Семиволос. Alter ego імперії: уявлена цивілізація слов’янського Криму. – Критика, № 3, 2008. – С. 8–11.

² Якщо світські політичні групи, такі як Міллі Фірка, претендують на те, що вони говорять від всього кримськотатарського народу, то деякі організації, яких ми відносимо до кримськотатарської “релігійної опозиції” (див. докладніше: Богомолов О. В. et al. Ісламська ідентичність в Україні. – К.: AMES, 2005), передусім ГО “Себат”, діють виваженіше і, хоча й опонують Меджлісу з багатьох питань, наголошують на тому, що представляють лише тих кримських татар, які беруть участь у протестних акціях із захисту своїх земельних прав.

³ Фокус-групи були проведені к. пс. н. Віктором Пушкарем у період з 10-го по 14 квітня 2012 року в Сімферополі (Фонтани), Євпаторії (Ісмаїл-бей) та селищі Доброму Сімферопольського району за сценарієм, узгодженим з автором.

⁴ Йдеться про регіональні та місцеві меджліси. Термін “меджліс” арабського походження й означає “рада”, Къырымтатар Миллий Меджлис буквально означає “кримськотатарська національна рада”, але як офіційний український варіант вживається *Меджліс кримськотатарського народу*, неофіційно також кажуть *центральный меджліс*. Тут і надалі ми використовуємо Меджліс з великої літери у значенні *центральный меджліс* або для посилання на усю ієрархію меджлісів разом.

⁵ Така система організації самоврядування не є кримськотатарським винаходом; вона повністю відтворює радянську модель – у той само спосіб ЦК КРПС de jure був органом З’їзду КРПС, Президія Верховної Ради СРСР – Верховної Ради СРСР у період між сесіями, але органами, що приймали рішення, були Політбюро ЦК, Президія ВР СРСР тощо.

⁶ Див. Положення о Меджлисе кримськотатарського народа (Къырымтатар Милли Меджлиси) на офіційному сайті Меджлісу <http://qtm.org>

⁷ Ibid.

⁸ Положення о Меджлисе кримськотатарського народа (Къырымтатар Милли Меджлиси). 5. Імущество, финансы, штаты – <http://www.qtm.org>

⁹ Див.: Mancur Olson. The logic of collective action. Public goods and the theory of groups. Harvard University Press. 2002.

¹⁰ Головною формою індивідуального внеску є участь у виборах Курултаю, меджлісів усіх рівнів, а також у загальнонаціональних та місцевих виборах у тій мірі, в якій голосування збігається з політичними перевагами Меджлісу; участь у протестних акціях також залишається важливою формою індивідуального внеску, але її рівень і форми застосування суттєво змінилися порівняно з 1990-ми роками.

¹¹ Відповідні тези рознесені переважно по двох розділах Положення про Меджліс: 2. Цілі та завдання; 4. Формування, структура та управління; але в опосередкованому вигляді згадуються і в інших розділах – *ibid*.

¹² *Ibid*.

¹³ Див., наприклад, законопроект Мустафи Джемільова “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” від 13 січня 2010 року (останній варіант – 30 травня 2012 р.). – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=36832. Термін “особи, депортовані за національною ознакою” є улюбленим евфемізмом, який український політикун послідовно нав’язує кримськотатарським лобістам; уникнення прямого використання етноніма “кримські татари” або політичного терміна “кримськотатарський народ” дозволяє позірно знизити тональність напруженої і надмірно ідеологізованої публічної дискусії з питань реабілітації, воно, вочевидь, також покликано зменшити обсяг відповідальності й, відповідно, очікуваної компенсації за злочини радянської влади, які має взяти на себе Україна, як у символічному, так і в фізичному вимірах, бо дозволяє зробити коло потенційних бенефіціарів компенсації і її розміри предметом подальшого торгу, аж до можливості обмежити це коло групою безпосередніх жертв депортації. Очікуваням більшості кримських татар, у тому числі, безперечно, й членів Меджлісу, більше б відповідало формулювання за версією опозиційної групи Міллі Фірка: “О восстановлении прав и реабилитации репрессированного крымскотатарского народа”. У внутрішній кримськотатарській дискусії цей очікуваний закон, як правило, називають або “Законом про статус”, або “про реабілітацію”.

¹⁴ У сфері освіти це Маарифчи та Рада вчителів, у сфері релігії – Муфтіят (або ДУМК) тощо.

¹⁵ Інтерв’ю AMES, квітень – червень 2012 року, АРК.

¹⁶ Інтерв’ю з Р. Шаймардановим, Сімферополь, 12.04.2012. При цьому офіційна опозиція не досить вдало намагається використовувати міжнародні контакти Меджлісу для його дискредитації, намагаючись при цьому подати лідерів Меджлісу як маріонеток Заходу.

¹⁷ У 2011 році Мустафа Джемільов був особистим гостем Вацлава Гавела і виступав на Форумі-2000, Прага; також брав участь у відповідних заходах у Європарламенті, Раді Європи, Бундестазі.

¹⁸ Інтерв’ю AMES, квітень – червень 2012 року, АРК.

¹⁹ Інтерв’ю з Айдером Ісмаїловим (Аркадаш), Сімферополь, 11.04.2012.

²⁰ Інтерв’ю з Айдером Сейтосмановим, Сімферополь, 29.05.2012.

²¹ Докладніше про поточну ситуацію з третьою хвилею “самоповернень” див.: Богомолов et al. Земельные споры как фактор социальных конфликтов в Крыму. – Східний світ, № 4, 2012. – С. 164–189.

²² Наприклад, Зевджет Куртумеров є головою Сакського регіонального меджлісу, головою земельної комісії Меджлісу та депутатом Сакської райради.

²³ Термін “етнічний націоналізм” далеко не вичерпно характеризує ідеологічні рамки, в яких діє Меджліс як спадкоємець кримськотатарського національного руху. В умовах, у яких жили і діяли активісти цього руху, вони не могли не зазнати впливу щодо уявлень про роль, місце й способи реалізації етнічної ідентичності, поширені в радянському суспільстві, які, у свою чергу, формувалися в контексті ідей та практик сталінської національної політики. Щодо уявлень про кримськотатарську державність та інші політичні концепти див. докладніше: Олександр Богомолов, Ігор Семиволос. Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про себе. – Критика. Рік XIV. Число 1–2 (147–148) (2010).

²⁴ У найбільш прямій формі подібні тези формуються в програмах ВО “Свобода” та партії “Собор”, але у непрямий спосіб відображенням тієї ж самої ідеї можна вважати запеклу політичну боротьбу за присутність російської мови в політичному просторі, що розгорнулася у 2012 році у Верховній Раді та цілому українському суспільстві. Та сама ідея в інституційній формі була втілена у вигляді Ради національностей Верховної Ради СРСР.

²⁵ Як варіант ще в літературі 1940-х – 1950-х років вживається термін *лобістська група* (lobby group). Мансур Олсон у своєму аналізі цих груп найчастіше посилається на профспілкові орга-

нізації США (Mancur Olson. *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups.* – Harvard University Press, 2002). Останнім часом також на позначення того ж самого соціального феномену вживається термін “групи адвокації” (advocacy group); починаючи від Артура Бентлі, ба, може, й раніше, західні дослідники вважали наявність таких груп неодмінною ознакою демократичного суспільства.

²⁶ За нашими підрахунками, загальне число членів меджлісів різного рівня становить до 4000 осіб, що дорівнює майже 2% від загальної чисельності кримських татар в Україні.

²⁷ Див.: Mancur Olson. *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups.* – Harvard University Press, 2002. – Р. 164.

²⁸ У нашому матеріалі, наприклад, є свідчення про те, як на Бію Аширивну Ільясову було здійснено певний тиск, аби вона пішла з посади викладача у філії Київського економічного університету, де вона викладала, після обрання її керівником відділу освіти Меджлісу. – Інтерв’ю з Сафуре Каджетметовою та іншими членами ГО “Мааріфчі”, 3.03.2012, Сімферополь. Деякі помітні у кримському суспільстві організації, такі як, наприклад, “Русская община Крыма”, багато часу присвячують дискредитації Меджлісу, що не може не спричиняти негативних суспільних санкцій щодо його окремих активістів.

²⁹ Фокус-група в Сімферополі, 10.04.2012.

³⁰ Важливо відзначити, що протестний рух, внаслідок якого більшість кримськотатарських репатріантів зрештою набули адреси постійного місця проживання, а згодом і громадянства на історичній батьківщині, з погляду кримськотатарської спільноти завжди мав цей вимір національно-визвольного змагання, що відбулося в терміні “самоповернення”, полемічному відповіднику до поширеного в українських медіа терміна “самозахоплення”.

³¹ Ibid.

³² Ibid. Висловлювання належить учаснику, атрибутованому у звіті фокус-групи як “молодий журналіст”.

³³ Фокус-група в Сімферополі, 10.04.2012.

³⁴ Фокус-група в Євпаторії, 12.04.2012.

³⁵ Фокус-група в Сімферополі, 10.04.2012.

³⁶ Інтерв’ю з Фазилом Амзаєвим, 30 травня 2012 р.

³⁷ Під ісламом, звісно, ХТ має на увазі не усе віровчення як таке, а в першу чергу політичну теорію Такі уд-Діна Ан-Набагані.

³⁸ Clifford Geertz. *Religion as a Cultural System /Anthropological Approaches to the Study of Religion / Ed. Michael Banton.* – Р. 1–46. ASA Monographs, 3. London: Tavistock Publications, 1966.

³⁹ Ідея про те, що складні політичні та ідеологічні програми можуть бути редуковані до якихось базових потреб, у генералізованому вигляді притаманних будь-якій людській спільноті, належить Манфреду Макс-Неєфу (Manfred A. Max-Neef et al. *Human scale development. Conception, application and further reflections.* – The Apex Press. NY & London, 1991. – Р. 16–19); Макс-Неєф пропонує доволі детальну класифікацію базових людських потреб. Він вирізняє аксіологічні (такі, що базуються на цінностях) та екзистенційні потреби, до перших він, зокрема, відносить життя, захист, розуміння, участь, ідентичність, свободу.

⁴⁰ Деякі учасники починають уточнювати особистість ведучого, намагаються дізнатися, яку організацію він представляє і яку мету має дослідження. У випадку Сімферопольської фокус-групи знадобилося 3–4 хвилини, щоби спільними зусиллями першого і другого ведучого – кримського татарина – зняти напруженість в аудиторії.

⁴¹ Яку, зазначимо принагідно, зазвичай не помічають чи не хочуть помічати представники влади.

⁴² Докладніше про те, як Кримський обком КПУ намагався робити ставку на НРКТ і боротися з ОКНР, див.: До 10-річчя проведення II Курултаю кримськотатарського народу, – стаття містить посилання на директивні документи Кримського обкому від 1990 року. – <http://cidct.info/uk/studii/4/3.html>

⁴³ Ця фраза стала згодом дуже поширеним оціночним фреймом, який часто зустрічається й досі в нашому польовому матеріалі, як вираження позиції кримських акторів, агресивно налаштованих щодо кримських татар, щодо тих з некримськотатарського середовища, хто стоїть на позиціях діалогу або хоча б у якійсь мірі готовий враховувати кримськотатарські інтереси.

⁴⁴ По одному місцю у Верховній Раді АРК отримали німці, болгары, вірмени і греки. Кримськотатарська частина квоти складала 14 місць, вибори в багатомандатному кримськотатарському національному окрузі виграли представники Меджлісу, представники єдиної на той час опозиційної до Меджлісу групи НРКТ програли вибори.

⁴⁵ Ця модель визнання без згадки власної назви, поосібної кооптації або визнання групи окремих лідерів, замість інституційного визнання організації, буде згодом повторена у вигляді Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

⁴⁶ Див.: Николай Семена. Крымские татары восстали против коммерческой мафии. Но в “войне без правил” страдают и безвинные. – Известия 27.06.1995. – http://www.ualberta.ca/~khineiko/izvestia_93_99/1126358.htm

⁴⁷ Неформальні та формальні контакти між Меджлісом та центральною владою мали місце під час мешковщини в 1994–1995 роках. Тоді В. В. Дурдинець (на той час перший заступник голови ВР України, пізніше віце-прем’єр з надзвичайних ситуацій) приїжджав до Криму, зустрічався з Рефатом Чубаровим і консультувався щодо безпекової ситуації в Криму – особиста бесіда з Рефатом Чубаровим.

⁴⁸ Цей захід надалі став регулярною подією, але щоразу чиновники пильно стежать за кількістю присутніх, а Меджліс, відповідно, докладає зусиль, аби продемонструвати свій мобілізаційний потенціал.

⁴⁹ Починаючи від комітету у справах депортованих при Кримському обласному виконавчому комітеті, створеному в 1990 році, який очолив лідер НРКТ Юрій Османов.

⁵⁰ У 2012 році з посади заступника голови Рескомнацу було звільнено члена Меджлісу Еміне Авамилеву, яка, за даними кримськотатарської газети “Авдет”, стала двадцятотою кримською татаркою, звільненою з посади на державній службі в період з 2010 року. Див.: Меджліс отреагує на етнічеські чистки в структурі кримської влади. – <http://crimea24.info/2012/11/22/medzhlis-otreauiet-na-ehnicheskie-chistki-v-strukture-krymskoj-vlasti/>

⁵¹ Інтерв’ю з Н. Бекіровим, 9 квітня 2012 р., Сімферополь.

⁵² Така позиція тотального заперечення Меджлісу з боку представників влади, попри тимчасові перемоги політичного реалізму, має тенденцію постійно відновлюватися. Див. останній приклад, датований 12 березня 2013 року: «Могилева смущает слово “Меджлис”». – <http://teraze.com.ua/page.php?id=6&article=3982>

⁵³ Ініціатором звернення можуть бути місцеві громади, громадські організації, але “дзвоник” з місцевого меджлісу відіграє вирішальну роль. – Інтерв’ю з Айдером Сейтосмановим, Сімферополь, 29.05.2012.

⁵⁴ Подібним чином і в загальноукраїнській дискусії з проблем суспільно-політичного розвитку, що є широко представленою в медіа, відсутність позитивних змін найчастіше інтерпретується як свідчення відсутності “політичної волі” – усі наче принципово розуміють, що треба робити, але перебувають у якомусь ніби безвольному нерішучому стані; насправді в подібних ситуаціях (наприклад, коли йдеться про залучення інвестицій, судову реформу, лібералізацію економіки тощо) проблема полягає зовсім не в недостатній волі чинити добро, а в наявності протилежних інтересів, які стоять на заваді усім нібито позитивним змінам.

⁵⁵ Про бачення українців (йдеться радше про “справжніх” українців, які розуміються в етнонаціоналістичних термінах) як союзників див. докладніше: Олександр Богомолів, Ігор Семиволос. Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про інших. – Критика. Рік XIV. Число 7–8 (2010 рік). – С. 153–154.

⁵⁶ “Там, на Колыме, мы верили, что наш народ вернется в Крым...” Сафинар Джемилева о ссылке, возвращении на Родину и предстоящем выборе. Николай Семена, газета “День”, 4 февраля 1996 г. – <http://www.day.kiev.ua/291676>

⁵⁷ Так само в історії робітничого руху класичні групи тиску – профспілки – стають переможною силою тоді, коли навчаються ефективно припиняти виробництво шляхом загального страйку.

⁵⁸ Інтерв’ю AMES, AP Крим, червень 2012 р.

⁵⁹ Феномен самовиконуваного пророцтва – тобто ситуації, коли суб’єктивна дефініція ситуації спричинює цілком об’єктивні наслідки, що змінюють характер подальших подій, – був вперше описаний американським соціологом Робертом Мертоном – див.: Robert K. Merton The Self-Fulfilling Prophecy. – The Antioch Review. Vol. 8, No. 2 (Summer, 1948), pp. 193–210.

⁶⁰ Можна сказати, що кримські татари зазнали подвійних незручностей внаслідок панівних уявлень у владних колах: по-перше, організована спільнота сприймається як аномалія; по-друге, культурне розмаїття розглядається як джерело небезпеки, а відповідно, й будь-яка культурно відмінна меншина, що прагне зберегти свою відмінність; і те, й інше неприйнятне насправді з однієї причини – вони збільшують непередбачуваність, а отже, ними важко керувати.